

Socijalna distanca prema nacionalnim ili etničkim i religijskim skupinama

Vlatko Previšić, Neven Hrvatić, Koraljka Posavec
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za pedagogiju

Sažetak

Rezultati teorijsko – komparativne analize i empirijskog dijela istraživanja u sklopu znanstveno-istraživačkih projekata „Genealogija i transfer modela interkulturalizma” (1991.– 1996.) i „Školski kurikulum i obilježja hrvatske nacionalne kulture” 1997. – 2002.) upućuju na zaključak kako ispitanici sebe vide primarno u okruženju nekih nacija: Hrvati, pa Amerikanci, Talijani, Nijemci i prema njima iskazuju socijalnu blizinu. Kod nacija i etniciteta kod kojih je više iskazano neprihvaćanje: Srbi, Crnogorci, Romi..., ne može se govoriti o crno-bijelim odnosima, jer istovremeno nije zanemariv postotak odgovora koji upućuju na prihvaćanje. Sličan je trend prisutan u odnosu na socijalne udaljenosti prema vjerskim skupinama.

Dobiveni rezultati mogu pomoći definirati obrazovnu politiku te mogu pridonijeti neposrednoj školskoj praksi u procesu osuvremenjivanja odgojnog rada, i s gledišta rasterećenja od nepotrbnih sadržaja, prema uvođenju inoviranih programa, poboljšanju kvalitete udžbenika i drugih izvora znanja, u kontekstu interkulturalne pedagoške komunikacije.

Ključne riječi: socijalna distanca, nacionalne, etničke i religijske skupine, interkulturalni odgoj i obrazovanje.

Summary

SOCIAL DISTANCE TOWARDS NATIONAL OR ETHNIC AND RELIGIOUS GROUPS

Vlatko Previšić, Neven Hrvatić and Koraljka Posavec
Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Croatia
Department of Pedagogy

The results of theoretical-comparative analysis and of the empirical part of the study conducted as part of projects “Genealogy and transfer of models of interculturalism” 1991-1996 and “School curriculum and characteristics of Croatian national culture” 1997-2002 point to the conclusion that subjects perceive themselves as primarily surrounded by certain nations: Croats, then Americans, Italians, Germans, expressing greater social closeness towards them. In the case of less accepted nations and ethnic groups, such as Serbs, Montenegrins, Roma, etc. it is not possible to speak about “black and

white” relations, since at the same time there is a certain percent of answers pointing to acceptance. There is a similar trend in the relation of social distance towards religious groups.

The obtained results can help in the definition of educational politics and immediate school practice in the process of modernization of educational work from the viewpoint of clearing away the superfluous teaching matter as well as introduction of innovated programs and improvement of quality of textbooks and other sources of knowledge in the context of intercultural educational communication.

Key words: social distance; national, ethnic and religious groups; intercultural education

I. Polazišta

Nakon istraživačkih ciklusa dvaju znanstveno-istraživačkih projekata „Genealogija i transfer modela interkulturalizma” (1991. – 1996.) i „Školski kurikulum i obilježja hrvatske nacionalne kulture” (1997. – 2002.) moguće je, u kontekstu suvremenih društvenih odnosa, istaknuti značajni dio, poveznicu obaju istraživanja – ispitivanje **socijalne distance prema nacionalnim ili etničkim i religijskim skupinama**.

U prvom projektu „Genealogija i transfer modela interkulturalizma” naglasak je bio, osim na socijalnoj distanci, na izradi teorijsko-komparativnog prikaza najvažnijih svjetskih stanja i perspektiva u području interkulturalizma, empirijskoj analizi postojanja, intenziteta i smjera iskazivanja nekih (inter)kulturalnih karakteristika naše srednjoškolske mladeži. Provjeravalo se posjedovanje osnovnih predispozicija i sposobnost recepcije interkulturalnih sadržaja, te snodržljivost prema drugima kao indikatorima stvarnih mogućnosti uvođenja interkulturalnog odgoja i obrazovanja u naš školski sustav.

Pritom je interkulturalizam¹ shvaćen kao aktivno razumijevanje različitih kultura, uspostavljanje pozitivnih odnosa razmjene i međusobnog obogaćivanja (Bell, 1994, Perotti, 1995).

U drugom projektu „Školski kurikulum i obilježja hrvatske nacionalne kulture” uz socijalnu distancu prema nacionalno-etničkim, religioznim i devijantnim skupinama, u empirijskom dijelu prikupljeni su podaci o sociodemografskim značajkama ispi-

tanika, političko-demokratskoj kulturi, interesu za poznavanjem nekih elemenata različitih kultura, a primijenjen je i prilagođen Hofstedeov model analize nacionalne kulture.

Rezultati teorijsko-komparativne analize i empirijskog dijela istraživanja obaju projekata, trebali bi pomoći definirati obrazovnu politiku i neposrednoj školskoj praksi u procesu osuvremenjivanja odgojnog rada i s gledišta rasterećenja od nepotrebnih sadržaja, i prema uvođenju inoviranih programa, poboljšanju kvalitete udžbenika i drugih izvora znanja, u kontekstu interkulturalne pedagoške komunikacije.

Rezultate istraživanja moguće je primijeniti na nekoliko područja:

1. Kao znanstveni doprinos tematici koja se odnosi na multikulturalno obrazovanje, kulturnu tranziciju, vrijednosne orijentacije;
2. Stvaranju pretpostavki za sadržaj odgoja i obrazovanja u skladu s usklađivanjem europskog školstva, kao i dijelom sadržaja odgoja i obrazovanja, koji odgovara europskom kurikulumu za demokratsko građanstvo;
3. Konstituiranju i razvijanju ideja i prakse interkulturalizma u Hrvatskoj radi uklapanja u politiku i programe interkulturalizma i interkulturalnog pristupa odgoju i obrazovanju u Europi.

Već multikulturalni sastav hrvatskog društva upozorava na opravdanost inauguracije interkulturalnih modela, što pretpostavlja upoznavanje

¹ Interkulturalizam (definiran u istraživanjima) znači znanje i razumijevanje različitih kultura i uspostavljanje pozitivnih odnosa, razmjene i uzajamnog obogaćivanja između različitih komponenti unutar kulture jedne zemlje i između različitih kultura u svijetu; interkulturalizam nastoji nadići procese asimilacije, tako i pasivnu koegzistenciju mnoštva kultura, kako bi se razvijalo samopoštovanje i poštovanje i razumijevanje kultura drugih. (Prema: International Conference of Education, Geneva, 14. – 19. september 1992., UNESCO, International Bureau of Education)

relevantnih faktora: socijalne distance i karakteristika nacionalne kulture.

Socijalna distanca i nacionalni stereotipi čvrsti su dijelovi društvenog mentaliteta, koji su uzrokovani trima skupinama faktora: kulturnim prijenosom (obitelj, obrazovanje), grupnom kategorizacijom (mi – oni) i individualnim psihološkim karakteristikama (frustracija). Intenzitet i opseg tih fenomena, međutim, varira situacijski ili periodično (kao učinak dubokih društvenih kriza), što je ustanovljeno i u Hrvatskoj od sredine 1980-ih do danas (Katunarić, 1995). Upravo takva varijabilnost upućuje na potrebu istraživanja i primjene multikulturalnih modela obrazovanja kod konceptualizacije školskog sustava i na školskom kurikulumu – s (pedagogijsko optimističnim) ciljem redukcije predrasuda, barem u stabilnijim društvenim situacijama ili razdobljima.

II. Socijalna distanca

Jedna od karakteristika suvremenog svijeta je i konfrontacija između ljudi, skupina i naroda koji misle, osjećaju i ponašaju se drugačije, ali su istovremeno izloženi zajedničkim problemima čije rješavanje traži suradnju. No, i svaka pojedina osoba ima svoj način, model razmišljanja, osjećaja i mogućeg djelovanja unutar određene socijalne sredine.

Socijalna distanca je pojam kojim se mjeri naš stav prema pripadnicima drugih skupina: nacionalnih, vjerskih, spolnih... (koje se drugačije ponašaju od skupine kojoj mi pripadamo). Socijalna distanca, „društveni razmak“, govori o tome koliko su nam neke skupine bliže ili dalje od drugih. (Mijatović i Previšić, 1999,18)

Temeljno uvjerenje mnogih kultura „Što je različito, opasno je“, kroz standardizirane tipove reakcija određene sredine prema strancima (Hofstede, 1994), znatno utječe na socijalnu distancu. Tendencija da se različiti standardi primijene na različite skupine ljudi može se pretvoriti u ksenofobiju. Ni etnocentrizam, ni ksenofobija nisu zdrava osnova za interkulturalnu suradnju. Pripadnici drugih skupina u pravilu se ne doživljavaju kao pojedinci, nego kroz stereotipe, koji se lako aktiviraju i često koriste kao objašnjenje uzroka ponašanja. Stereotipi često nastaju zbog asocijativnog povezivanja događaja i procesiranja informacija, a kontekstualno su osjetljivi (što je

kontekst pozitivniji, manje se koriste negativni stereotipi).

Socijalnu distancu možemo promatrati i u kontekstu teorije socijalne dominacije, prema kojoj su društva strukturirana kao sustavi socijalnih hijerarhija utemeljenih na skupinama i gdje društvena moć, ugled i privilegiji pojedinca (iako nisu posve neovisni o osobnim karakteristikama i vrijednostima pojedinca), ipak prvenstveno ovise o njegovoj pripadnosti socijalno strukturiranoj skupini (rasi, religiji, etničkoj, socijalnoj skupini...). Tako će na socijalnu distancu, uz zajedničke diskurse vezane za oficijelnu kulturu: univerzalizam, multikulturalizam, individualna (institucionalna diskriminacija), nacionalizam, poštivanje ljudskih prava..., dominantno utjecati i specifični faktori kao: spol, položaj skupine kojoj pojedinac pripada, temperament i proces socijalizacije.

U interpretaciji socijalne distance važno je razlikovati poželjno: ono što pojedinci misle kakav bi svijet trebao biti, i željeno: ono što žele za sebe.

Socijalna distanca, u našim istraživanjima, ispitivana je na djelomično modificiranoj Bogardusovoj skali (sedam stupnjeva intenziteta). Kontinuum stupnjeva: razumijevanje – intimni i topli odnosi, preko ravnodušnih do neprijateljskih, obilježava predsocijalne i socijalne odnose uopće. U našem istraživanju mjerili smo stupnjeve bliskosti, odnosno udaljenosti prema trinaest nacionalnih i etničkih skupina: *Albanci, Amerikanci, Crnogorci, Hrvati, Mađari, Bošnjaci (Muslimani), Nijemci, Romi, Rusi, Slovenci, Srbi, Talijani i Židovi* (tablica 4) i šest vjerskih skupina: *katolici, muslimani, pravoslavci, protestanti, židovi i nereligiozni* (tablica 10).

2.1. Socijalna distanca – rezultati istraživanja

2.1.1. Nacionalne i etničke skupine

Iako će se u ovom radu poglavito govoriti o rezultatima istraživanja dobivenih u projektu „Školski kurikulum i obilježja hrvatske nacionalne kulture“, za razumijevanje socijalne distance važne su i poredbene analize obaju istraživanja.

U empirijskom dijelu istraživanja primijenjen je upitnik kojim su prikupljeni podaci o: socio-demografskim značajkama ispitanika, političko-

demokratskoj kulturi, interesu za poznavanje nekih elemenata različitih kultura, stavovima o nacionalno-etničkim, religioznim i devijantnim skupinama (u drugom projektu dopunjen prilagodnim Hofstedeovim modelom analize nacionalne kulture). Primjena ankete bila je anonimna, a proveli su je članovi i suradnici projekta.

Prvo istraživanje provedeno je u proljeće 1993. godine na uzorku od 2715 ispitanika, srednjoškolskih učenika. Obuhvaćeno je 26 srednjih škola (različitih vrsta, tipova i trajanja: gimnazije, strukovne /tehničke/ i industrijsko-obrtnič-

ke) u svim tada dostupnim (zbog rata) dijelovima Hrvatske.

Drugo istraživanje (empirijski dio) provedeno je u jesen 1998. godine na stratificiranom uzorku od 3970 srednjoškolskih učenika iz svih županija u Hrvatskoj (tablica 1). U oba istraživanja zastupljenost učenika po vrstama škola je bila ujednačena: oko 38% gimnazijalaca, 42% učenika stručno-tehničkih i 20% obrtničko-industrijskih škola. Unutar škola istraživanje je provedeno u slučajno odabranim razredima, od I. do IV. (od I. do III. razreda u trogodišnjim školama).

TABLICA 1. UZORAK UČENIKA U ISTRAŽIVANJU

GRAD ANKETIRANJE	GODINA 1993.		GODINA 1998.	
	FREKVENCije	POSTO (%)	FREKVENCije	POSTO (%)
Bjelovar	135	5,0	202	5,1
Čakovec	117	4,3	79	2,0
Dubrovnik			128	3,2
Đakovo	120	4,4	108	2,7
Gospić			133	3,4
Karlovac	81	3,0	158	4,0
Koprivnica	112	4,1	100	2,5
Krapina	106	3,9	112	2,8
Opatija	123	4,5	108	2,7
Osijek	103	3,8	223	5,6
Pazin	95	3,5	103	2,6
Petrinja	56	2,1	106	2,7
Požega			105	2,6
Pula	218	8,0	245	6,2
Rijeka	300	11,0	248	6,2
Rovinj	28	1,0	76	1,9
Samobor			95	2,4
Sisak	96	3,5	96	2,4
Slavonski Brod			67	1,7
Split	380	14,0	315	7,9
Šibenik			84	2,1
Varaždin	86	3,2	71	1,8
Vinkovci	110	4,1	135	3,4
Virovitica	86	3,2	132	3,3
Zadar			110	2,8
Zagreb	363	13,4	631	15,9
Ukupno	2715	100	3970	100

Sociodemografske značajke ispitanika, koje smo dobili, odražavale su (u velikoj mjeri) demografsku strukturu stanovnika Hrvatske: nacionalna i religiozna pripadnost (tablice 2. i 3). U istraživanju je sudjelovalo oko 2% više učenica,

a osim spola neovisne varijable bile su i razred, mjesto rođenja i stanovanja, obrazovna struktura i zanimanje roditelja, tip naselja u kojem prebivaju roditelji, regionalna pripadnost, stupanj željene naobrazbe, vrsta škole i uspjeh na nastavi.

TABLICA 2. NACIONALNA PRIPADNOST ISPITANIKA

NACIONALNA PRIPADNOST	GODINA 1993.		GODINA 1998.					
	UČENICI		UČENICI		RODITELJI		PROFESORI	
	N	%	N	%	N	%	N	%
ALBANSKA	5	0,2	15	0,4	2	0,1	0	0
BOŠNJAČKA – MUSLIMANSKA	29	1,1	23	0,5	13	0,6	2	0,5
CRNOGORSKA	8	0,3	6	0,2	3	0,1	2	0,5
ČEŠKA	3	0,1	5	0,1	6	0,3	1	0,3
HRVATSKA	2472	91,1	3733	94	1760	87,5	332	89,5
MAĐARSKA	8	0,3	6	0,2	5	0,2	1	0,3
MAKEDONSKA	4	0,1	1	0,0	1	0,0	0	0
SLOVENSKA	7	0,3	7	0,2	13	0,6	0	0
SRPSKA	62	2,3	46	1,2	59	2,9	12	3,2
TALIJANSKA*	73	2,7	93	2,1	43	2,1	14	3,8
OSTALO	42	1,5	35	1,1	106	5,6	7	1,9
UKUPNO	2715	100	3970	100	2011	100	371	100

* U oba istraživanja bili su anketirani i učenici triju srednjih škola na talijanskom jeziku (Rijeka, Pula, Rovinj).

TABLICA 3. RELIGIOZNA PRIPADNOST ISPITANIKA

RELIGIOZNA PRIPADNOST	GODINA 1993.		GODINA 1998.					
	UČENICI		UČENICI		RODITELJI		PROFESORI	
	N	%	N	%	N	%	N	%
KATOLIČKA	2296	84,6	3647	91,8	1719	85,5	313	84,4
MUSLIMANSKA	30	1,1	37	0,9	10	0,5	1	0,3
PRAVOSLAVNA	51	1,7	46	1,2	59	2,9	5	1,3
PROTESTANTSKA	7	0,3	11	0,3	3	0,1	1	0,3
ŽIDOVSKA	2	0,1	7	0,2	2	0,1	0	0
OSTALO	18	0,7	17	0,5	88	4,4	9	2,4
NERELIGIOZNI	311	11,5	205	5,1	130	6,5	42	11,3
UKUPNO	2715	100	3970	100	2011	100	371	100

Socijalna distanca, u našem istraživanju, mjera je (označena kontinuumom) kojom ispitanici iskazuju stupanj bliskosti, odnosno udaljenosti prema pripadnicima nacionalnih, etničkih i vjerskih skupina, u rasponu od privaćanja bračne veze do isključenja iz države (društva) (Supek, 1968, 273). Socijalna distanca mjerena je Bogardusovom skalom, djelomično modificiranom za potrebe istraživanja (Bogardus, 1967).

U interpretaciji rezultata pošlo se od pretpostavke kako je sedam predloženih atributa (tablica 4): *usko srodstvo sklapanjem braka; da ti bude prijatelj; da ti bude susjed; da bude učenik u tvom razredu; da bude građanin RH, da bude samo posjetitelj RH, da ga se isključi iz RH*, poredano unutar jednog kontinuumu socijalne distance. Pretpostavka bi zahtijevala da pojedine nacionalne i etničke skupine imaju na ljestvici određeno mjesto, koje bi bilo zajednički izraz za svih sedam točaka. Budući da ispitanici koji su označili stupanj 6. ili 7. (*da bude samo posjetitelj RH, da ga se isključi iz RH*) logički ne mogu označiti nijedan prethodni stupanj na ljestvici, može se pretpostaviti kako su stupnjevi 6. i 7. jako izraženi i ne bi

mogli pripadati kontinuumu s donekle podjednakim intervalima (u usporedbi sa stupnjevima 1. do 5.) (Supek, 1968, 274).

Zbog toga smo više pozornosti u određivanju zajedničkog rezultata, a posebno u interpretaciji socijalne distance u odnosu prema nezavisnim varijablama, posvetili upravo kontinuumu atributa 1. do 5. Želi li se prikazati socijalna distanca prema nacionalnim i etničkim i religijskim skupinama u obliku ljestvice po rangu, treba istaknuti kako kod Bogardusove skale nema podjednakih intervala između pojedinih stupnjeva (*ordinalna, a ne intervalna ljestvica*), a nema ni nulte točke.

Prije ispitivanja (u oba istraživanja) provedena je sondažna primjena upitnika, zbog eventualnih korekcija u stilizaciji pitanja i predviđenom vremenu popunjavanja.

Budući da ispitanici u socijalnoj distanci iznose stavove osobno angažirani, u konkretnim životnim situacijama, a u skladu s normama skupine kojoj pripadaju i općim shvaćanjem ugleda neke nacionalne i etničke skupine (stereotipi, predrasude), dobiveni rezultati mogu biti znakovit indikator interkulturalne orijentacije.

TABLICA 4. SOCIJALNA DISTANCA PREMA NACIONALNIM I ETNIČKIM SKUPINAMA UČENICI – 1993.
GODINA N = 2715

NACIONALNE I ETNIČKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvom razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. Albanci	9,9	45,3	40,1	49,4	48,5	34,4	15,4
2. Amerikanci	64,3	82,8	70,1	68,7	65,1	13,7	1,9
3. Crnogorci	3,5	27,7	24,4	28,6	27,1	28,1	39,8
4. Hrvati	88,8	82,2	78,2	78,8	79,5	1,0	1,2
5. Mađari	26,4	68,0	61,7	58,7	58,2	26,3	4,5
6. Muslimani	12,7	48,6	42,8	47,9	43,1	32,1	17,2
7. Nijemci	54,1	79,8	69,0	66,7	63,6	17,2	2,2
8. Romi	8,1	32,8	27,8	34,5	38,7	31,4	27,2
9. Rusi	15,4	44,7	38,2	40,3	37,5	35,9	20,4
10. Slovenci	31,2	59,8	52,9	52,6	49,8	28,2	10,3
11. Srbi	9,2	23,5	21,0	23,4	22,9	15,8	58,7
12. Talijani	57,1	75,8	66,6	64,2	61,1	17,4	3,1
13. Židovi	17,9	57,1	50,2	50,9	54,0	28,0	11,7

Može se vidjeti kako je određena rang-ljestvica prvih pet mjesta u istraživanju 1998. godine (*usko srodstvo – sklapanje braka: građanin RH*) ostala gotovo ista kao i 1993. godine (tablica 5). Na prvome mjestu su Hrvati, pa Amerikanci, Talijani, Nijemci (svi s nešto nižim postotkom nego 1993. godine) i Slovenci. Rezultati upućuju na zaključak kako ispitanici sebe vide primarno u okruženju tih nacija i prema njima iskazuju izrazitiju socijalnu blizinu. Podaci koji govore o isključenju iz Republike Hrvatske pokazuju da su na prvom mjestu Srbi, pa Crnogorci, slijede

na trećem mjestu Romi (postotak je svima nešto niži nego 1993. godine) i na četvrtom Bošnjaci (Muslimani).

Prema drugim nacionalnim i etničkim skupinama ispitanici (1998. godina) pokazuju relativnu socijalnu bliskost: prema Mađarima 63,5%, Židovima 56,1%, Albancima 54,8% – prijateljstvo, drugim riječima ne može se govoriti o crno-bijelim odnosima, pogotovo kod nacija i etniciteta kod kojih je iskazano neprihvatanje, ali istovremeno nije zanemariv postotak odgovora koji upućuju na prihvaćanje.

TABLICA 5. SOCIJALNA DISTANCA PREMA NACIONALNIM I ETNIČKIM SKUPINAMA
UČENICI – 1998. GODINA N = 3970

NACIONALNE I ETNIČKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvom razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. Albanci	10,2	54,8	47,9	52,1	50,2	36,1	11,2
2. Amerikanci	62,8	80,7	68,1	65,2	61,5	27,3	2,7
3. Bošnjaci (Mus.)	10,8	47,7	42,0	4,7	41,6	35,8	20,3
4. Crnogorci	10,3	39,2	35,3	37,5	34,9	36,9	24,1
5. Hrvati	87,7	83,9	79,1	78,4	78,7	17,0	2,7
6. Mađari	21,3	63,5	55,3	52,0	48,4	33,6	5,7
7. Nijemci	48,6	76,1	65,8	61,2	56,1	30,2	3,9
8. Romi	9,1	40,1	33,4	37,3	38,0	36,2	22,0
9. Rusi	16,2	50,0	42,9	43,2	39,3	38,1	15,0
10. Slovenci	32,4	66,2	58,0	54,3	50,0	31,5	8,3
11. Srbi	11,3	33,0	28,1	30,5	27,9	26,9	45,4
12. Talijani	52,7	73,7	62,8	69,6	54,2	30,3	4,6
13. Židovi	15,7	56,1	48,2	47,7	46,0	33,6	14,1

TABLICA 6. SOCIJALNA DISTANCA PREMA NACIONALNIM I ETNIČKIM SKUPINAMA
RODITELJI – 1998. GODINA N = 2011

NACIONALNE I ETNIČKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da vam bude prijatelj	Da vam bude susjed	Da bude radnik u vašoj tvrtki	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. Albanci	8,0	36,2	30,5	29,3	44,2	24,3	8,0
2. Amerikanci	29,4	61,2	45,0	51,9	46,7	9,5	1,0
3. Bošnjaci (Mus.)	9,0	34,8	30,0	29,2	38,3	23,7	11,8

4. Crnogorci	10,5	30,4	25,9	25,2	32,8	24,5	15,2
5. Hrvati	74,6	68,9	61,6	59,7	60,3	0,7	0,2
6. Mađari	19,7	51,3	44,0	37,3	44,4	13,7	1,6
7. Nijemci	29,9	60,5	46,6	49,2	46,5	10,9	1,0
8. Romi	7,0	25,9	19,9	20,1	35,5	22,8	15,5
9. Rusi	10,1	29,7	24,2	24,4	30,7	26,4	13,7
10. Slovenci	21,4	42,7	36,9	36,3	38,8	21,0	5,5
11. Srbi	11,1	27,8	23,7	23,3	31,3	20,2	25,0
12. Talijani	28,8	52,7	43,5	42,1	43,5	16,4	2,2
13. Židovi	14,0	41,4	34,8	36,2	42,5	20,0	5,6

TABLICA 7. SOCIJALNA DISTANCA PREMA NACIONALNIM I ETNIČKIM SKUPINAMA
NASTAVNICI — 1998. GODINA N = 371

NACIONALNE I ETNIČKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da vam bude prijatelj	Da vam bude susjed	Da bude nastavnik u vašoj školi	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. Albanci	18,1	64,2	60,6	62,3	79,2	11,6	1,6
2. Amerikanci	46,6	84,9	77,1	81,4	75,2	4,0	0
3. Bošnjaci (Mus.)	19,7	63,9	61,7	61,2	73,3	12,1	3,2
4. Crnogorci	23,7	58,8	56,6	58,0	66,8	18,6	2,7
5. Hrvati	88,7	90,8	86,5	85,7	83,8	0	0
6. Mađari	38,8	76,8	77,4	71,7	78,2	5,4	0
7. Nijemci	45,6	82,2	77,9	80,9	77,6	5,1	0,3
8. Romi	14,6	52,0	46,4	46,9	69,0	15,9	4,0
9. Rusi	22,9	61,5	56,9	59,0	66,3	18,1	2,7
10. Slovenci	37,2	68,5	65,8	68,2	69,8	11,9	1,9
11. Srbi	25,1	55,3	54,4	53,9	66,0	15,6	9,4
12. Talijani	46,6	78,4	74,7	74,9	75,5	7,0	0,8
13. Židovi	31,0	72,5	68,2	72,5	77,6	7,0	1,3

Analiza podataka između kolona 2. (*prijateljstvo*) do 5. (građanin RH) upućuje na konstantnost odgovora, izuzimajući nekoliko nacionalnih i etničkih skupina gdje postoje manje oscilacije u „korist” prijateljstva. Ispitanici u stavovima ističu prijateljstvo s Amerikancima, Mađarima, Nijemcima i Talijanima, ali istodobno ih manje žele kao građane Hrvatske.

TABLICA 8. SOCIJALNA DISTANCA PREMA NACIONALNIM I ETNIČKIM SKUPINAMA
MULTIVARIJANTNA DISKRIMINACIJSKA ANALIZA

SOCIJALNA DISTANCA		ss	df	MS	F	P
1. Albanci	Između skup.	364,065	2	182,032	42,426	,000
	Unutar skup.	25649,342	5978	4,291		
	Ukupno	26013,407	5980			
2. Amerikanci	Između skup.	186,536	2	93,268	20,377	,000
	Unutar skup.	27906,331	6097	4,577		
	Ukupno	28092,867	6099			
3. Bošnjaci (Mus.)	Između skup.	568,500	2	284,250	61,706	,000
	Unutar skup.	27307,646	5928	4,607		
	Ukupno	27876,146	5930			
4. Crnogorci	Između skup.	654,823	2	327,412	70,606	,000
	Unutar skup.	26826,159	5785	4,637		
	Ukupno	27480,982	5787			
5. Hrvati	Između skup.	156,016	2	78,008	21,447	,000
	Unutar skup.	22372,944	6151	3,637		
	Ukupno	22528,960	6153			
6. Mađari	Između skup.	551,087	2	275,544	63,082	,000
	Unutar skup.	25740,785	5893	4,368		
	Ukupno	26291,872	5892			
7. Nijemci	Između skup.	185,964	2	92,982	19,988	,000
	Unutar skup.	28237,044	6070	4,653		
	Ukupno	28423,008	6072			
8. Romi	Između skup.	406,299	2	203,149	46,296	,000
	Unutar skup.	25323,738	5771	4,388		
	Ukupno	25730,037	5773			
9. Rusiv	Između skup.	478,195	2	239,098	49,702	,000
	Unutar skup.	27877,622	5795	4,811		
	Ukupno	28355,818	5797			
10. Slovenci	Između skup.	247,251	2	123,625	24,634	,000
	Unutar skup.	29688,791	5918	5,017		
	Ukupno	29936,042	5920			
11. Srbiv	Između skup.	1172,761	2	586,381	119,151	,000
	Unutar skup.	28607,757	5813	4,921		
	Ukupno	29780,518	5815			
12. Talijani	Između skup.	190,271	2	95,135	19,119	,000
	Unutar skup.	29994,730	6028	4,976		
	Ukupno	30185,001	6030			
13. Židovi	Između skup.	604,859	2	302,430	63,663	,000
	Unutar skup.	27842,603	5861	4,750		
	Ukupno	28447,462	5863			

Rezultati socijalne distance kod roditelja i nastavnika (istraživanje 1998. godine) samo djelomično odražavaju iskaze učenika (tablica 8). Ako socijalnu blizinu promatramo u stupcu 1. (*brak*), redosljed je kod roditelja i nastavnika, sličan onom kod učenika: Hrvati, pa Amerikanci, Nijemci, Talijani, no sa znatno manjim postotkom nego kod učenika (osim kod Hrvata). Podaci roditelja koji govore o isključ-

enju iz Republike Hrvatske pokazuju da je postotak isključenja manji nego kod učenika. I dalje su na prvome mjestu Srbi (25%), ali na drugom Romi (15,5%), na trećem mjestu slijede Crnogorci (15,2%) i na četvrtom Rusi (13,7%). Neprihvatanje (*isključenje iz RH*) kod nastavnika je znatno manje nego kod učenika i roditelja (u odnosu: 9,4% Srbi, 4% Romi, 3,2% Bošnjaci (Muslimani) do 0%: Amerikanci, Hrvati, Mađari). Možda je kod nastavnika bila više izražena profesionalna i društvena poželjnost pojedinih odgovora, što je utjecalo na rezultate o isključenju. Dobiveni podaci unutar kontinuuma 2. (*prijateljstvo*) do 5. (*građanin RH*) to ne potvrđuju, jer nastavnici pokazuju konstantnost odgovora u smjeru veće socijalne bliskosti gotovo bez iznimke (osim djelomično kod Roma). Multivarijantna diskriminacijska analiza i centroidi skupina pokazuju da postoji statistički značajna razlika u odgovorima između učenika i roditelja kod socijalne distance prema: Albancima, Nijemcima i posebno Romima. Znakovito je kako je socijalna distanca prema Romima, kod svih kategorija ispitanika, ako izuzmemo Srbe i Crnogorce kao moguće posljedice agresije njihovih matičnih država na RH, izrazito velika. To može biti rezultat više faktora: smanjenih kontakata romskog i neromskog stanovništva, postojanje predrasuda prema Romima (najčešći susreti s Romima prosjacima i preprodavačima) i slabijeg poznavanja romske kulture (neznatna zastupljenost u medijima i nastavnim programima).

S obzirom na dobivene rezultate možemo pretpostaviti da je utjecaj obiteljskog odgoja vrlo važan u formiranju stavova kod socijalne distance, a isto tako da se uvriježena gledišta teško mijenjaju ili pak češće oblikuju prije polaska u srednju školu.

2.1.2. Religijske skupine

Prije interpretacije dobivene socijalne distance prema religijskim skupinama potrebno je odrediti neke kontekstualne faktore. Naime, Hrvatska je multikonfesionalna država u kojoj prevladavaju rimokatolici. Uz Katoličku crkvu, u Hrvatskoj djeluje Pravoslavna crkva, islamska vjerska zajednica, tradicionalno židovska zajednica, te više manjih (prema broju vjernika) vjerskih zajednica kršćanske orijentacije kao i neke vjerske zajednice istočne i drugih orijentacija.

Tijekom socijalizma položaj religije u Hrvatskoj bio je uvjetovan ateističkom orijentacijom i pojačanom sekularizacijom gdje se nastojao oslabiti njezin utjecaj u društvenom i kulturnom životu. Proces sekularizacije (posvjetovljenja) kretao se prema smanjivanju društvenog značenja religijskih institucija, kao i prema otuđivanju ljudi od crkve (u Hrvatskoj prema Katoličkoj crkvi). Takav razvojni smjer odnosa države prema Katoličkoj crkvi, potaknuo je i promjene u samoj religiji, prema vjerskom pluralizmu, ekumenizmu — dijalogu između religija, vjerskoj toleranciji, ali i pojavi više manjih vjerskih zajednica, sekta, kultova i denominacija. Nakon uspostave hrvatske države (1991. godine) mijenja se i odnos prema religiji,² a vjerska tematika znatnije je prisutna i u medijima.

Katolička crkva u Hrvatskoj dominantna je brojem vjernika³ i ima važnu socijalno-kulturnu ulogu i značenje u obiteljskom i vjerskom odgoju i čuvanju tradicije.

Nema sumnje da je ekumenizam, kao jedan od dominantnih pristupa u djelovanju Katoličke crkve u Hrvatskoj (temeljen na zasadama teorija akulturacija, kojima je izvorišni pojam pregovaranje i

² Ustavom Republike Hrvatske (članak 14.) regulirana su prava i slobode svih građana, kao: jednakost pred zakonom, neovisno o rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom porijeklu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama. Vjerske zajednice mogu slobodno i javno djelovati, imaju mogućnost utemeljenja svojih škola (s pravom javnosti), institucije za naobrazbu svećenika integrirane su u redovni školski sustav, Crkve djeluju na socijalnom i humanitarnom području, a odvojene su od države. Kao izborni predmet u nastavu (osnovnih i srednjih škola) uveden je vjeronauk.

³ Prema popisu stanovništva iz 2001. godine od 4.437.460 stanovnika u Hrvatskoj prema vjeri se izjasnilo:

CRKVA — VJERSKA ZAJEDNICA	BROJ	POSTOTAK (%)
KATOLIČKA CRKVA	3.897.322	87,83
GRKOKATOLIČKA CRKVA	6.219	0,14
STAROKATOLIČKA CRKVA	303	0,01
PRAVOSLAVNA CRKVA	195.969	4,42
ISLAMSKA VJERSKA ZAJEDNICA	56.777	1,28

TABLICA 9. SOCIJALNA DISTANCA PREMA VJERSKIM SKUPINAMA
UČENICI — 1993. GODINA N = 2709

VJERSKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvojem razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. KATOLICI	90,9	83,2	81,0	80,4	81,4	1,1	0,9
2. MUSLIMANI	13,2	56,9	49,2	52,3	49,1	29,2	15,0
3. PRAVOSLAVCI	11,5	33,0	31,2	33,3	34,5	22,8	40,1
4. PROTESTANTI	21,2	51,9	48,1	50,1	51,5	26,6	15,9
5. ŽIDOVI	18,4	56,5	51,2	52,9	54,8	26,0	11,9
6. NERELIGIOZNI	37,7	60,8	57,1	58,3	62,3	17,5	12,7

dijalog između različitih etničkih i vjerskih skupina) pridonio vjerskoj toleranciji, što pridonosi razumijevanju između različitih vjera, kultura, inkulturaciji i razvoju interkulturalizma.⁴

Između velikih vjerskih zajednica u Hrvatskoj (katolička, pravoslavna, muslimanska) nije uvijek postojao sklad, snošljivost i mirna koegzistencija. Agresija na Hrvatsku u kojoj se Pravoslavna crkva nije jasno distancirala od počinjenih zločina, kao i sukobi u Bosni i Hercegovini u kojima su isticane i militantno-vjerske odrednice svakako su utjecali na međusobni odnos velikih vjerskih zajednica. Osim toga religijska pripadnost često se u Hrvatskoj identificira i povezuje s nacional-

nom pripadnošću, što dodatno može opteretiti međureligijske odnose, posebice odnos mladih prema pripadnicima pojedinih religija.

Rezultati istraživanja iz 1993. godine (tablica 9) upućuju kako se na prvome mjestu socijalne bliskosti (90,9%) nalaze katolici.

Odmah iza katolika, na drugome mjestu (ali s izrazito nižim postotkom — 37,7%), što je vrlo zanimljivo, nalaze se nereligiozni. Dobiveni odgovori su vjerojatno rezultat dugogodišnjeg poticanja nereligioznosti, za vrijeme bivše države, što su pratile i stalne represije prema vjernicima i održavanju religioznih i tradicijskih običaja. Protestanti su u ispitivanju socijalne distance na trećem mje-

ŽIDOVSKA ZAJEDNICA	495	0,01
ADVENTISTIČKA CRKVA	3.001	0,07
BAPTISTIČKA CRKVA	1.981	0,04
EVANGELIČKA CRKVA	3.339	0,08
JEHOVINI SVJEDOCI	6.094	0,14
KALVINISTIČKA CRKVA	4.053	0,09
METODISTIČKA CRKVA	15	0,00
KRISTOVA PENTEKOSTNA CRKVA	336	0,01
OSTALE VJERE	4.764	0,11
AGNOSTICI I NEIZJAŠNJENI	132.532	2,99
NISU VJERNICI	98.376	2,22
NEPOZNATO	25.874	0,58

⁴ Interkulturalni pristup u evangelizaciji kao navještenju Radosne vijesti (evanđeoskoj kerigmi) i ostvarenju evanđelja (evanđeoskoj praksi) u učenju Katoličke crkve zauzima značajno mjesto, posebno u području odgoja i obrazovanja. Ustroj katoličkog vjeronauka, kao i ostalih oblika vjerskog odgoja, obuhvaća cjelovite modele (metode, izvori, voditelji...) i kurikulum (nastavni program) koji se može prilagoditi realizaciji u multikulturalnim i multikonfesionalnim sredinama.

stu bliskosti 21,2% ispitanika, a istodobno 15,9% odgovora upućuje na isključenje protestanata iz RH, što je pomalo nelogično. Naime, kod socijalne distance prema nacionalnim i etničkim skupinama pokazuje se izrazita bliskost (*brak*) prema Amerikancima (64,6%) i Nijemcima (54,1%), koji su pretežno protestanti. Sličan podatak može se uočiti i u odnosu na muslimane (13,2% — *brak* nasuprot 15,0% *isključenje*).

Na prvome mjestu neprihvatanja (*isključenje iz RH*) nalaze se pravoslavci (40,1%), no i prema njima je gotovo trećina odgovora usmjerena prema bliskim odnosima. Iza njih (prema neprihvatanju) su protestanti, muslimani s mnogo manjim postotkom. Znakovito je da su središnji stupnjevi bliskosti prilično visoki prema nereligioznima (u razmjeru *prijateljstvo — građanin RH*), iako ih 12,7% ispitanika ne prihvaća.

Dobiveni rezultati socijalne distance prema vjerskim skupinama (istraživanje 1993. godine) pokazuju moguć utjecaj ratnih zbivanja u Hrvatskoj i BiH, ostatke indoktrinacije iz prošlog sustava, uloge medija, ali prije svega obiteljskog odgoja.

Iako se moglo očekivati kako će rezultati istraživanja 1998. godine upućivati na veću socijalnu bliskost prema nekim vjerskim skupinama, zbog vremenskog odmaka od ratnih zbivanja, uvođenja vjeronauka u škole, veće medijske pokrivenosti vjerskim temama..., to se samo djelomično potvrdilo (tablica 10).

Na prvome mjestu socijalne bliskosti su katolici (90,2%), na drugom su i dalje nereligiozni s nešto manjim postotkom (32,0%), ali zadržanim visokim središnjim stupnjevima bliskosti. U odnosu na neprihvatanje (*isključenje iz RH*) na prvome su mjestu i u istraživanju 1998. ostali pravoslav-

TABLICA 10. SOCIJALNA DISTANCA PREMA VJERSKIM SKUPINAMA
UČENICI — 1998. GODINA N = 3970

VJERSKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvojem razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. KATOLICI	90,2	85,2	79,7	78,7	80,0	17,9	1,9
2. MUSLIMANI	9,9	53,4	46,5	48,8	44,3	33,2	17,5
3. PRAVOSLAVCI	11,5	43,9	40,1	40,5	40,0	31,2	27,0
4. PROTESTANTI	17,1	51,7	47,8	47,9	46,6	31,8	15,2
5. ŽIDOVİ	14,7	56,2	49,4	48,9	48,8	31,6	12,9
6. NERELIGIOZNI	32,0	60,9	55,6	54,7	55,5	28,0	11,9

TABLICA 11. SOCIJALNA DISTANCA PREMA VJERSKIM SKUPINAMA
RODITELJI — 1999. GODINA N = 2011

VJERSKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da vam bude prijatelj	Da vam bude susjed	Da vam bude suradnik na poslu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. KATOLICI	82,0	68,9	63,2	61,7	62,3	8,4	2,0
2. MUSLIMANI	8,8	34,3	29,0	29,2	36,7	27,4	12,5
3. PRAVOSLAVCI	12,0	31,3	27,6	27,2	35,5	25,8	18,5
4. PROTESTANTI	11,3	33,7	30,0	30,5	38,0	26,0	11,8
5. ŽIDOVİ	12,2	38,6	33,5	34,8	43,2	24,7	7,3
6. NERELIGIOZNI	21,2	41,0	36,5	36,4	44,9	21,8	8,5

TABLICA 12. SOCIJALNA DISTANCA PREMA VJERSKIM SKUPINAMA - NASTAVNICI — 1999. GODINA N = 371

VJERSKE SKUPINE	Usko srodstvo sklapanjem braka	Da vam bude prijatelj	Da vam bude susjed	Da vam bude suradnik na poslu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH
1. KATOLICI	91,9	90,6	87,9	87,6	85,7	7,0	0,0
2. MUSLIMANI	18,3	64,7	63,9	64,4	72,8	18,3	3,0
3. PRAVOSLAVCI	23,5	60,9	59,8	60,1	71,7	18,1	5,4
4. PROTESTANTI	28,8	69,3	69,3	70,1	77,1	15,9	1,3
5. ŽIDOVİ	27,2	70,6	69,5	73,1	79,5	13,7	1,6
6. NERELIGIOZNI	42,6	74,1	73,3	76,8	81,7	12,1	1,6

ci, ali sa znatno manjim postotkom (27,0%), dok su, osim potpuno identičnog prihvaćanja (*brak* — 11,5%), središnji stupnjevi bliskosti povećani, što može biti rezultat vremenske distance od ranih zbivanja.

Protestanti, Židovi i muslimani zadržali su redosljed socijalne bliskosti (iza katolika i nereligioznih, a ispred pravoslavaca). No, kvaliteta odnosa se promijenila prema većem neprihvatanju u odnosu na 1993. godinu. Budući da je Hrvatska u procesu tranzicije prema europskim integracijama, demokratski državni ustroj djeluje već više od deset godina, učinjene su promjene nastavnih programa iz relevantnih predmeta u školama, a kvalitativno se mijenja medijski pristup religijskim temama, ovakav trend manje socijalne bliskosti prema nekim vjerskim skupinama nije očekivan. Koliki je utjecaj obiteljskog odgoja, u odnosu na školu (nastavnike), bio presudan pri oblikovanju socijalne distance, može se vidjeti iz rezultata dobivenih istim istraživanjem, u kojem su sudjelovali roditelji anketiranih učenika i njihovi nastavnici (tablica 11. i 12).

Na prvome mjestu socijalne bliskosti (*brak*) kod roditelja su katolici (82,0%), pa nereligiozni (21,2%), no s mnogo manjim stupnjem bliskosti od učenika. Opća značajka socijalne distance roditelja prema vjerskim skupinama jest puno „oprezniji” stav prema ekstremnim stupnjevima (*brak* — *isključenje*), ali i središnjim stupnjevima bliskosti. Iako su kod neprihvatanja na prvome mjestu pravoslavci (18,5%), zanimljiv je podatak da su kod izrazite bliskosti (*brak*) iza pravoslavaca (12,0%) i protestanti (11,3%) i muslimani (8,8%).

Koliko se takvi „oprezniji” stavovi roditelja podudara s učeničkim? Kod roditelja je svakako indikativan čimbenik — osobno iskustvo u odnosima i susretima s pripadnicima vjerskih skupina, povijesno pamćenje, ali i određeni konzervativni pogledi, kao rezultat indoktrinacije bivšeg sustava.

Kod nastavnika je socijalna bliskost prema pripadnicima vjerskih skupina apsolutno najviša, a neprihvatanje apsolutno najniže. Na prvome su mjestu katolici (91,9%), nakon njih nereligiozni (42,6%). Kao i kod roditelja, muslimani su kod prihvaćanja (*brak*) na posljednjemu mjestu (18,3%), što može biti rezultat slabijeg poznavanja islamske vjere, ali i određenih razlika od kršćanskih religija. Stupanj neprihvatanja (*isključenje iz RH*) kod nastavnika je znatno niži nego kod učenika i roditelja (u rasponu 5,4% — pravoslavci do 0% — katolici). Kao jedan od određujućih faktora kod nastavnika, u odnosu na roditelje i učenike, je i veći osjećaj za društvenu (profesionalnu) poželjnost pojedinih odgovora, što je moglo utjecati na iskrenost.

III. Zaključak

Socijalna distanca i njezina konstrukcija dobivena u oba istraživanja „Genealogija i transfer modela interkulturalizma” i „Školski kurikulum i obilježja hrvatske nacionalne kulture” rezultanta je više različitih faktora, a ne samo kognitivnih spoznaja ispitanika. Prije svega valja istaknuti odgoj i socijalizaciju u obitelji, ulogu masovnih medija, moguće ksenofobične indoktrinacije bivš-

eg sustava, agresije na Hrvatsku i ratnih zbivanja u regiji. Poznavajući ove čimbenike možemo zaključiti da distribucija rezultata pokazuje na očekivano strukturiranu socijalnu distancu.

Osim mogućih intervencija u medijskom prostoru i oblikovanja društvenog ozračja u kojem će se posebno vrednovati međuetnički i međukonfesionalni dijalog, suradnja, interkultu-

ralni odnosi — prema punom uvažavanju ljudskih, nacionalnih i vjerskih prava i kulturi mira, važni zadaci postavljaju se i pred školom.

Školski kurikulum valjalo bi „osloboditi” od predmeta i sadržaja koji nepotrebno opterećuju učenike, a u nastavni program uključiti sadržaje vezane za odgoj, mir, demokraciju, kao i interkulturalne sadržaje.

Literatura

- Baur, S. R., Meder, G., Previšić, V. (Hrsg.) (1992), *Interkulturelle Erziehung und Zweisprachigkeit*. Baltmannsweiler: Schneider Verl. Hohengehren.
- Bell, H. G. (1994), *Intercultural Pedagogy and the European Dimension in Education*. *European Journal of Intercultural Studies*, 5(2), 25-34.
- Bogardus, E. S. (ur.) (1967), *A Forty Years of Racial Distance Study*. Los Angeles: Univ. of California Press.
- Gans, H. J. (1994), *Symbolic Ethnicity and Symbolic Religiosity: Towards a Comparison of Ethnic and Religious Acculturation*. *Ethnic and Racial Studies*, London, 17(4), 577-592.
- Hofstede, G. (1994), *Cultures and organizations*. London: HarperCollins Publishers.
- Hrvatić, N. (1996), *Romi u interkulturalnom okružju*. *Društvena istraživanja*, Zagreb, 5(25-26), 913-933.
- Hrvatić, N. & Posavec, K. (2000), *Intercultural education and Roma in Croatia*. *Intercultural Education*, 11 (1), 93-105.
- Katunarić, V. (1995), *Ethnic distance and intercultural preferences in Croatia*. U: B. Machova and S. Kubatova (ur.), *Uniqueness in Unity*. Prague: SIETAR-Europa.
- Katunarić, V. (ur.), (1997), *Multicultural Realiti and Perspectives in Croatia*. Zagreb: Interkultura.
- Mijatović, A. i Previšić, V. (ur.), (1999), *Demokratska i interkulturalna obilježja srednjoškolaca u Hrvatskoj*. Zagreb: Interkultura.
- Perotti, A. (1995), *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
- Previšić, V. (1996), *Sociodemografske karakteristike srednjoškolaca i socijalna distanca prema nacionalnim i religijskim skupinama*. *Društvena istraživanja*, Zagreb, 5(25-26), 859-874.
- Previšić, V. i Mijatović, A. (ur.), (2001), *Mladi u multikulturalnom svijetu: stavovi srednjoškolaca u Hrvatskoj*. Zagreb: Interkultura.
- Supek, R. (1968), *Ispitivanje javnog mnijenja*. Zagreb: Naprijed.